

Przestrzenie unitarne

Niech X będzie przestrzenią liniową nad ciałem $\mathbb{F} = \mathbb{R}$ lub $\mathbb{F} = \mathbb{C}$.

Definicja 11.1. Funkcję $s : X \times X \rightarrow \mathbb{F}$ spełniającą warunki:

- (a) $\forall \alpha, \beta \in \mathbb{F}, \forall x, y, z \in X : s(\alpha x + \beta y, z) = \alpha s(x, z) + \beta s(y, z);$
- (b) $\forall x, y \in X : s(x, y) = \overline{s(y, x)};$
- (c) $\forall x \in X : s(x, x) \geq 0$ oraz $s(x, x) = 0 \Leftrightarrow x = 0$

nazywamy **iloczynem skalarnym**. Parę (X, s) nazywamy **przestrzenią unitarną**.

Iloczyn skalarny wektorów x, y będziemy również oznaczać jako $\langle x, y \rangle$ lub $x \circ y$.

Jeżeli X jest rzeczywistą przestrzenią liniową (tj. przestrzenią liniową nad ciałem liczb rzeczywistych) to iloczyn skalarny określony w przestrzeni X przyjmuje wartości rzeczywiste. W takim przypadku warunek (b) w powyższej definicji równoważny jest warunkowi

$$(b') \quad \forall x, y \in X : s(x, y) = s(y, x).$$

Przykład 11.1. Niech $X = \mathbb{R}^n$ oraz niech $\alpha_i > 0$ ($i = 1, \dots, n$) będą ustalonymi liczbami. Łatwo sprawdzić (ćwiczenie), że odwzorowanie

$$\langle (x_1, \dots, x_n), (y_1, \dots, y_n) \rangle = \sum_{k=1}^n \alpha_k x_k y_k \quad (11.1)$$

jest iloczynem skalarnym w X . Przyjmując $\alpha_i = 1$ ($i = 1, \dots, n$) wzór (11.1) określa tzw. naturalny iloczyn skalarny w $\mathbb{R}^n$.

Przykład 11.2. Odwzorowanie s określone wzorem

$$s(f, g) = \int_a^b f(x) g(x) dx$$

jest iloczynem skalarnym w przestrzeni funkcji ciągłych na przedziale $[a, b]$ o wartościach w $\mathbb{R}$.

Przykład 11.3. Niech $X = \mathbb{R}^{m \times n}$. Dla macierzy $A = [a_{ij}]$, $B = [b_{ij}]$ definiujemy:

$$s(A, B) = \sum_{i=1}^m \sum_{j=1}^n a_{ij} b_{ij}.$$

Łatwo wykazać, że s jest iloczynem skalarnym w przestrzeni $\mathbb{R}^{m \times n}$.

11.1. Norma określona przez iloczyn skalarny

Niech X będzie rzeczywistą przestrzenią liniową.

Definicja 11.2. Funkcję $\|\cdot\| : X \rightarrow \mathbb{R}$ spełniającą warunki

- (a) $\forall x \in X : \|x\| \geq 0$ oraz $\|x\| = 0 \Leftrightarrow x = 0$;
- (b) $\forall x \in X, \forall \alpha \in \mathbb{R} : \|\alpha x\| = |\alpha| \cdot \|x\|$;
- (c) $\forall x, y \in X : \|x + y\| \leq \|x\| + \|y\|$ (nierówność trójkąta)

nazywamy **normą**. Parę $(X, \|\cdot\|)$ nazywamy **przestrzenią unormowaną**.

Warunki występujące w powyższej definicji to naturalne wymagania stawiane przed funkcją mierzącą długość wektorów.

Przykład 11.4. Każda z poniższych par $(X, \|\cdot\|)$ jest przestrzenią unormowaną:

- a) $X = \mathbb{R}^n$, $\|(x_1, \dots, x_n)\| = \sqrt{x_1^2 + \dots + x_n^2}$;
- b) $X = \mathcal{C}([a, b], \mathbb{R})$, $\|f\| = \max\{|f(x)| : x \in [a, b]\}$;
- c) $X = \mathbb{R}^{n \times n}$, $\|A\| = \max\{\sum_{k=1}^n |a_{ik}| : i = 1, \dots, n\}$, gdzie $A = [a_{ij}]$;
- d) $X = \mathbb{R}^{n \times n}$, $\|A\| = \sqrt{\max\{|\lambda| : \lambda \in \sigma(A^T A)\}}$.

Wykażemy teraz, że jeżeli w rzeczywistej przestrzeni liniowej X zdefiniowano iloczyn skalarny s to funkcja $\|\cdot\|_s : X \rightarrow \mathbb{R}$ określona wzorem

$$\|x\|_s := \sqrt{s(x, x)} \quad (11.2)$$

jest normą w X .

Zauważmy na początek, że na podstawie warunku (c) definicji 11.1, funkcja $\|\cdot\|_s$ jest dobrze określona – wartości $s(x, x)$ są nieujemne; ten sam warunek gwarantuje również, że punkt (a) definicji 11.2 jest spełniony. Ponieważ

$$\begin{aligned} \|\alpha x\|_s &= \sqrt{s(\alpha x, \alpha x)} = \sqrt{\alpha s(x, \alpha x)} = \sqrt{\alpha s(\alpha x, x)} = \sqrt{\alpha^2 s(x, x)} \\ &= |\alpha| \sqrt{s(x, x)} = |\alpha| \cdot \|x\|_s \end{aligned}$$

zatem punkt (b) również zachodzi. Zanim uzasadnimy punkt (c), wykażemy następujące

Twierdzenie 11.1 (nierówność Schwarza). Dla dowolnych wektorów x, y rzeczywistej przestrzeni liniowej wyposażonej w iloczyn skalarny s zachodzi

$$|s(x, y)| \leq \|x\|_s \cdot \|y\|_s. \quad (11.3)$$

Dowód: Dla dowolnych ustalonych wektorów x, y rozważmy funkcję

$$\varphi(t) = s(x + ty, x + ty)$$

zmiennej $t \in \mathbb{R}$. Bez straty ogólności możemy założyć, że $y \neq 0$. Z warunku (c) definicji 11.1 wynika, że

$$\varphi(t) \geq 0, \quad \text{dla } t \in \mathbb{R}. \quad (11.4)$$

Ponieważ

$$\varphi(t) = t^2 s(y, y) + 2ts(x, y) + s(x, x)$$

zatem φ jest funkcją kwadratową, która – wobec warunku (11.4) – ma niedodatni wyróżnik, tj.

$$\Delta = 4s^2(x, y) - 4s(x, x)s(y, y) \leq 0,$$

lub równoważnie

$$s^2(x, y) \leq s(x, x)s(y, y).$$

Stąd wynika zależność (11.3). ■

Dla dowolnych $x, y \in X$ mamy więc

$$\begin{aligned} \|x + y\|_s^2 &= s(x + y, x + y) = s(x, x) + 2s(x, y) + s(y, y) \\ &\leq s(x, x) + 2\sqrt{s(x, x)s(y, y)} + s(y, y) \\ &= \left(\sqrt{s(x, x)} + \sqrt{s(y, y)}\right)^2 = (\|x\|_s + \|y\|_s)^2. \end{aligned}$$

Oznacza to, że wzór (11.2) definiuje normę w dowolnej przestrzeni unitarnej.

11.2. Ortogonalność

Z nierówności Schwarza wynika, że dla niezerowych wektorów x, y rzeczywistej przestrzeni X :

$$-1 \leq \frac{s(x, y)}{\|x\|_s \cdot \|y\|_s} \leq 1.$$

Wynika stąd, że iloraz $s(x, y) / (\|x\|_s \cdot \|y\|_s)$ jest kosinusem ściśle określonego kąta $\angle(x, y)$:

$$\cos \angle(x, y) = \frac{s(x, y)}{\|x\|_s \cdot \|y\|_s}, \quad \angle(x, y) \in [0, \pi].$$

Na podstawie definicji przyjmujemy, że jest to kąt między wektorami x oraz y . Mamy więc

$$s(x, y) = \|x\|_s \cdot \|y\|_s \cdot \cos \angle(x, y).$$

Definicja 11.3. Dwa wektory nazywamy **ortogonalnymi**, jeżeli ich iloczyn skalarny jest równy zero.

Wektor zerowy jest jedynym wektorem prostopadłym do każdego wektora (również do siebie samego).

Przykład 11.5. Rozważmy przestrzeń $\mathbb{R}^3$ z naturalnym iloczynem skalarnym (zob. przykład 11.1). Dla wektorów $v_1 = (1, \sqrt{3}, 0)$, $v_2 = (0, 1, 0)$ mamy

$$\cos \varphi = \frac{s(v_1, v_2)}{\|v_1\|_s \cdot \|v_2\|_s} = \frac{1 \cdot 0 + \sqrt{3} \cdot 1 + 0 \cdot 0}{\sqrt{1+3} \cdot \sqrt{1}} = \frac{\sqrt{3}}{2}.$$

Tym samym $\angle(v_1, v_2) = \varphi = \frac{\pi}{6}$.

Przykład 11.6. W przestrzeni Π_n definiujemy funkcje:

$$s_1(f, g) = \int_{-1}^1 f(x) g(x) dx,$$

$$s_2(f, g) = \sum_{k=0}^n f^{(k)}(-1) g^{(k)}(-1).$$

Przestrzenie (Π_n, s_1) oraz (Π_n, s_2) są przestrzeniami unitarnymi. Niech $f(x) = 2x + 1$ oraz $g(x) = 3x^2 - 3x + 1$. Wówczas

$$s_1(f, g) = \int_{-1}^1 (2x + 1)(3x^2 - 3x + 1) dx = \int_{-1}^1 6x^3 - 3x^2 - x + 1 dx = 0,$$

$$s_2(f, g) = f(-1)g(-1) + f'(-1)g'(-1) + f''(-1)g''(-1) = -25.$$

Oznacza to, że rozważane wielomiany są ortogonalne w przestrzeni (Π_n, s_1) , natomiast nie są ortogonalne w przestrzeni (Π_n, s_2) .

11.3. Ortogonalizacja Grama–Schmidta

Rozważmy ciąg $v_1, \dots, v_n$ wektorów rzeczywistej przestrzeni liniowej X wyposażonej w iloczyn skalarny s . Jeżeli $v_i \perp v_j$ dla $i \neq j$ to mówimy, że ciąg $v_1, \dots, v_n$ jest ciągiem wektorów **ortogonalnych**. Jeżeli dodatkowo $\|v_i\|_s = 1$ ($i = 1, \dots, n$) to ciąg ten nazywamy ciągiem **ortonormalnym**.

Przypuśćmy, że wektory $v_1, \dots, v_n$ stanowią bazę przestrzeni X . Podamy teraz algorytm modyfikujący tę bazę w taki sposób, że nowo otrzymana baza $\tilde{v}_1, \dots, \tilde{v}_n$ jest bazą ortonormalną przestrzeni X .

Twierdzenie 11.2. Niech ciąg $v_1, \dots, v_n$ stanowi bazę rzeczywistej przestrzeni X wyposażonej w iloczyn skalarny s . Wówczas ciąg wektorów $\tilde{v}_1, \dots, \tilde{v}_n$ określonych wzorami

$$\tilde{v}_1 = \frac{v_1}{\|v_1\|_s}, \quad \tilde{v}_k = \frac{v_k - \sum_{i=1}^{k-1} s(v_k, \tilde{v}_i) \tilde{v}_i}{\left\|v_k - \sum_{i=1}^{k-1} s(v_k, \tilde{v}_i) \tilde{v}_i\right\|_s}, \quad k = 2, \dots, n$$

jest taki że:

- a) dla każdego $k \in \{1, \dots, n\}$: $\text{span}\{v_1, \dots, v_k\} = \text{span}\{\tilde{v}_1, \dots, \tilde{v}_k\}$;
- b) ciąg $\tilde{v}_1, \dots, \tilde{v}_n$ jest bazą ortonormalną przestrzeni X .

Dowód: Dowód poprowadzimy przez indukcję względem n . Dla $n = 1$ twierdzenie jest prawdziwe, tj. $\|\tilde{v}_1\|_s = 1$ oraz $\text{span}\{v_1\} = \text{span}\{\tilde{v}_1\}$. Przypuśćmy więc, że układ $\tilde{v}_1, \dots, \tilde{v}_{k-1}$ jest bazą ortonormalną przestrzeni $\text{span}\{v_1, \dots, v_{k-1}\}$. Niech $v = v_k - \sum_{i=1}^{k-1} s(v_k, \tilde{v}_i) \tilde{v}_i$. Wykażemy teraz, że wektor v jest ortogonalny do wektorów $\tilde{v}_1, \dots, \tilde{v}_{k-1}$. Mamy dla $j = 1, \dots, k-1$:

$$\begin{aligned} s(v, \tilde{v}_j) &= s\left(v_k - \sum_{i=1}^{k-1} s(v_k, \tilde{v}_i) \tilde{v}_i, \tilde{v}_j\right) = s(v_k, \tilde{v}_j) - \sum_{i=1}^{k-1} s(v_k, \tilde{v}_i) s(\tilde{v}_i, \tilde{v}_j) \\ &= s(v_k, \tilde{v}_j) - s(v_k, \tilde{v}_j) = 0. \end{aligned}$$

Zauważmy ponadto, że $v \neq 0$. W przeciwnym przypadku $v_k \in \text{span}\{\tilde{v}_1, \dots, \tilde{v}_{k-1}\} = \text{span}\{v_1, \dots, v_{k-1}\}$ wbrew liniowej niezależności wektorów $v_1, \dots, v_n$. Możemy więc przyjąć

$$\tilde{v}_k := \frac{v}{\|v\|_s} = \frac{v_k - \sum_{i=1}^{k-1} s(v_k, \tilde{v}_i) \tilde{v}_i}{\left\|v_k - \sum_{i=1}^{k-1} s(v_k, \tilde{v}_i) \tilde{v}_i\right\|_s}.$$

Tym samym wektory $\tilde{v}_1, \dots, \tilde{v}_k$ tworzą układ wektorów ortonormalnych oraz rozpinają tę samą przestrzeń co wektory $v_1, \dots, v_k$. ■

Przykład 11.7. Niech $X = \{(x, y, z, w) \in \mathbb{R}^4 : x + 2y + 3z + w = 0, x + y + z = 0\}$. Łatwo stwierdzić, że

$$X = \{(-y - z, y, z, -y - 2z) : y, z \in \mathbb{R}\}.$$

Jest to więc podprzestrzeń liniowa przestrzeni $\mathbb{R}^4$, a ponieważ

$$(-y - z, y, z, -y - 2z) = y(-1, 1, 0, -1) + z(-1, 0, 1, -2)$$

zatem jej bazą są wektory $e_1 = (-1, 1, 0, -1)$, $e_2 = (-1, 0, 1, -2)$. Wyznamy bazę ortonormalną przestrzeni X w sensie naturalnego iloczynu skalarnego indukowanego z przestrzeni $\mathbb{R}^4$. Z twierdzenia 11.2 wynika, że szukana baza $\tilde{e}_1, \tilde{e}_2$ może być wyznaczona ze wzorów

$$\tilde{e}_1 = \frac{e_1}{\|e_1\|}, \quad \tilde{e}_2 = \frac{e_2 - (e_2 \circ \tilde{e}_1) \tilde{e}_1}{\|e_2 - (e_2 \circ \tilde{e}_1) \tilde{e}_1\|}.$$

Ponieważ $\|e_1\| = \sqrt{e_1 \circ e_1} = \sqrt{3}$, zatem $\tilde{e}_1 = \frac{\sqrt{3}}{3}(-1, 1, 0, -1)$. Podobnie, ponieważ

$$\begin{aligned} e_2 - (e_2 \circ \tilde{e}_1) \tilde{e}_1 &= (-1, 0, 1, -2) - \left((-1, 0, 1, -2) \circ \frac{\sqrt{3}}{3}(-1, 1, 0, -1) \right) \times \\ &\quad \times \frac{\sqrt{3}}{3}(-1, 1, 0, -1) = (-1, 0, 1, -2) - (-1, 1, 0, -1) = \\ &= (0, -1, 1, -1) \end{aligned}$$

więc

$$\tilde{e}_2 = \frac{(0, -1, 1, -1)}{\sqrt{(0, -1, 1, -1) \circ (0, -1, 1, -1)}} = \frac{\sqrt{3}}{3}(0, -1, 1, -1).$$

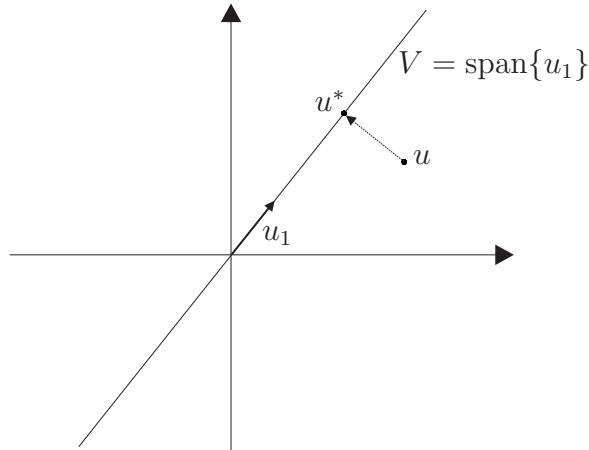
Wektory $\tilde{e}_1 = \frac{\sqrt{3}}{3}(-1, 1, 0, -1)$ oraz $\tilde{e}_2 = \frac{\sqrt{3}}{3}(0, -1, 1, -1)$ są bazą ortonormalną przestrzeni X .

11.4. Rzut prostopadły na podprzestrzeń liniową

Niech V będzie n -wymiarową podprzestrzenią liniową rzeczywistej przestrzeni unitarnej (X, s) . Rozważmy dowolny wektor $u \in X \setminus V$.

Definicja 11.4. Wektor $u^* \in V$ nazywamy **rzutem ortogonalnym** wektora u na podprzestrzeń V , jeżeli $u - u^* \perp V$, tzn.

$$\forall v \in V : u - u^* \perp v. \quad (11.5)$$

Wykres 3. Rzut ortogonalny wektora u na podprzestrzeń liniową V rozpiętą przez wektor u_1 .

Przypuśćmy, że wektory $u_1, \dots, u_n$ są bazą podprzestrzeni V . Warunek (11.5) równoważny jest wówczas warunkowi

$$u - u^* \perp u_i \quad (i = 1, \dots, n). \quad (11.6)$$

Ponieważ $u^* \in V$ zatem istnieją skalary $\alpha_i \in \mathbb{R}$ ($i = 1, \dots, n$) dla których

$$u^* = \alpha_1^* u_1 + \dots + \alpha_n^* u_n.$$

Aby wyznaczyć rzut ortogonalny u^* wektora u wystarczy więc wyznaczyć jego współrzędne $\alpha_1^*, \dots, \alpha_n^*$ względem dowolnej bazy przestrzeni V . Zależność (11.6) oznacza, że dla $i = 1, \dots, n$:

$$0 = s(u - u^*, u_i) = s(u - \sum_{k=1}^n \alpha_k^* u_k, u_i) = s(u, u_i) - \sum_{k=1}^n \alpha_k^* s(u_k, u_i),$$

lub równoważnie

$$\sum_{k=1}^n s(u_i, u_k) \alpha_k^* = s(u, u_i).$$

Szukane wartości $\alpha_1^*, \dots, \alpha_n^*$ są więc rozwiązaniem układu równań liniowych

$$\begin{bmatrix} s(u_1, u_1) & \cdots & s(u_1, u_n) \\ \vdots & \ddots & \vdots \\ s(u_n, u_1) & \cdots & s(u_n, u_n) \end{bmatrix} \begin{bmatrix} \alpha_1^* \\ \vdots \\ \alpha_n^* \end{bmatrix} = \begin{bmatrix} s(u, u_1) \\ \vdots \\ s(u, u_n) \end{bmatrix}. \quad (11.7)$$

Macierz $G = [s(u_i, u_j)]$ tego układu – tzw. *macierz Grama* – posiada wiele ważnych i interesujących własności. Można na przykład pokazać, że jej wyznacznik jest różny od zera wtedy i tylko wtedy, gdy wektory $u_1, \dots, u_n$ są liniowo niezależne (zob. Zestaw 12, zad. 5). Postać macierzy G zależy od wyboru bazy przestrzeni V . W przypadku, gdy baza $u_1, \dots, u_n$ jest bazą ortonormalną, macierz G jest macierzą jednostkową, a rozwiązaniem układu (11.7) są skalary

$$\alpha_i^* = s(u, u_i), \quad (i = 1, \dots, n).$$

Wynika stąd następujące

Twierdzenie 11.3. *Niech $u_1, \dots, u_n$ będzie bazą ortonormalną podprzestrzeni V przestrzeni liniowej X wyposażonej w iloczyn skalarny s . Dla dowolnego wektora $u \in X$ istnieje dokładnie jeden wektor $u^* \in V$ będący rzutem ortogonalnym wektora u na podprzestrzeń V . Wektor ten określony jest wzorem:*

$$u^* = \sum_{i=1}^n s(u, u_i) u_i. \quad (11.8)$$

Przykład 11.8. *Wyznamy rzut ortogonalny wektora $u = (1, 1, 1, 1)$ na podprzestrzeń X przestrzeni $\mathbb{R}^4$ rozważaną w przykładzie 11.7 (z naturalnym iloczynem skalarnym). Przypomnijmy, że ortonormalną bazę X stanowią wektory*

$$u_1 = \frac{\sqrt{3}}{3}(-1, 1, 0, -1), \quad u_2 = \frac{\sqrt{3}}{3}(0, -1, 1, -1).$$

Poszukiwany wektor u^ wyznaczmy ze wzoru (11.8). Otrzymujemy*

$$u^* = (u \circ u_1) u_1 + (u \circ u_2) u_2 = -\frac{1}{3}(-1, 1, 0, -1) - \frac{1}{3}(0, -1, 1, -1) = \frac{1}{3}(1, 0, -1, 2).$$